

ՊԵՄՁԱՇԵՆ

Պենզաշենը հնագույն բնակավայր է. գյուղի շրջակայքում կան բազմաթիվ հեթանոսական դամբարաններ, իսկ հարավ-արևելքում բլրի վրա, ամրոց: Հարուստ է նաև միջնադարյան հուշարձաններով:

Գյուղամիջի եկեղեցի. Ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցի է, իր ներքին բաժանումներով և ձևավորմամբ՝ եզակի: Ճարտարապետական բոլոր հատկանիշները (ատամնավոր քիվ, բուսական ու երկրաչափական զարդամոտիվներով լուսամուտի պսակներ, շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչ և այլն) վկայում են, որ շինված է VII դարից առաջ: Արևմտյան մուտքի ճակատը զարդարված է բարձրաքանդակով, որի վրա պատկերված են Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին և նրանց հովանավորող հրեշտակներ: Եկեղեցու որմերին պահպանվել են վարպետների բազմաթիվ նշաններ: Հետագայում կցել են նաև մի այլ եկեղեցի. այժմ բոլոր կողմերից շրջափակված է բնակելի շենքերով և անհարմար է ուսումնասիրելու համար:

Եկեղեցին հիշվում է Ս. Առաքելոց անունով:

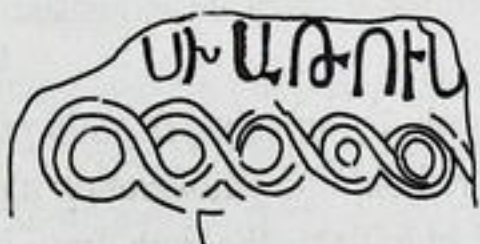
Մակարավանք. Գտնվում է գյուղից հարավ, մոտ երկու կիլոմետր հեռու, եղել է գմբեթավոր եկեղեցի. շինված 1001 թ.: Հետագայում արևմտյան կողմում ավելացվել է գավիթ. այժմ երկուսն էլ կիսավեր են:

Ջորավորաց եկեղեցի. Գտնվում է գյուղից հարավ-արևմուտք, մոտ երկու կիլոմետր հեռու, կենտրոնագմբեթ հորինվածքով շենք է: Տեղական ժամանակ եկեղեցու անունը անհայտ է մնացել: Պարզվում է՝ այն կոչվել է Ջորավոր-Ջորավորաց: Գրականության մեջ համարվել է XII-XIII դդ. շենք, որը 1036 թ. արդեն կանգուն էր:

Հնում, ըստ երևույթին, եկեղեցու մոտ եղել է փոքր գյուղ, որից մնացել են տնատեղերի և բակերի մնացորդներ: Եկեղեցու մոտ եղել է նաև մի բարձր աշտարակ՝ ներքին աստիճաններով, իսկ 200 մ դեպի արևմուտք մնում է մի մեծ որմնափակ խաչքարի պատվանդանն ու խաչի բեկորը: Ըստ արձանագրության՝ այն կանգնեցված է 1036 թ., ի բարեխոսություն Ապլղարիք իշխանի, որը բազմաթիվ նվերներով պայծառացրել է եկեղեցին:

Թ. Թորամանյանն իր ճանապարհորդական նոթերում քանիցս անդրադարձել է իր ժամանակ Մահմուդջուղ անունը կրող գյուղի հուշարձաններին ու գերեզմանոցներին՝ նշելով հետևյալը. «Մահմուտ-ճուկ գյուղին արևելյան կողմը հնագույն մի գերեզմանոց կա, ուր այժմ ալ գյուղացիք իրենց մեռելները կթաղեն. այս գերեզմանոցն իր վրա ցույց կուտա շատ խոր հնության նշաններ, բացի այն, որ կան հին խաչքարեր և 13-14-րդ դարերու արձանագրությամբ գերեզմանաքարեր»²³: Տապանագրերից մեկը, որը գտնվում է Թ. Թորամանյանի նշած «անանուն» մատուռի արևելյան կողմում, մենք չենք տեսել, ըստ այդմ էլ օգտվեցինք նրա հրատարակությունից:

32*. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային խաչաթևում դրված խաչքարի բեկորին, 1 տող.

...Ս ԽԱԹՈՒՆ:

23 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 77:

Ա Բ Ա Դ Զ

Ա Դ

Ծանոթ. Եկեղեցու որմերին առկա են վարպետների տարածև նշաններ. որոնցից մի քանիսը հանդիպում են բազմաթիվ այլ հուշարձաններում: Առկա են նաև Ա և Դ գլխատառերը, որոնք, ըստ ամենայնի, կառուցող վարպետների անվան սկզբնատառերն են:

34. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. հարավարևելյան ավանդատան մուտքի վերնամասում, 13 տող.

ՆԾԹՈՒԱԿԱՆՈԹԵ
ՈՅԻՏԱՅՐԱԳԵՏՈՒ/
ԱՐԳՍԻՏԱՈՅԿԱ-
ԵԻԻԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵ
ՇԱՏԱՆՆԱԿԻԵՍՍԱԿ
ՏՈՆԻՍՔՎԵՐՈՐԻՍԵՒ "Ա Ս Ս Ս
ՔՎԵՐՈՐԴԻՍՇԻՆԵՑԱՔՉՎԱՆՔՍԻ
ԿՈՐԴՈՅԵԻՉԵԿԵՆԵՑԻՔՍՍԱՄ
ԵՆԱՂԱԳԱԻՔ ՀՆԻԲԱՐԷԻԱԻՍՈՒԹԻԻՆ
ՄԵՉԵԻԱՄԵՆԱՅՆՆԱԻԱՏԱՑԷԼՈՅ
ԵԻԿԻՍԱԻՐԵԱԻՔՍՓՈՒԷՑԱՔԵԻԵՍ
ԱՆԲԱԽՏԴԱԻԻԹՈՐՁԳՐԵՑԻՉՅԻ
ՇԱՏԱԿՍԵԻ

:ՆԾ: (1001) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵՐԱՆ ՀԱՅԻՈՑ,
Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՍԻ/ԱՐԳՍԻ
ՀԱՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ/ԵԻ Ի
ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵՐԱՆ ԳԱԳԱՍ/ՇԱՐԱՆՇԱՐԻ,
ԵՍ՝ ՍԱՐԱԿ ... ԴԱՆ/ՏՈՆԻՍ ՔՎԵՐՈՐԴԻՍ ԵԻ... /
ՔՎԵՐՈՐԴԻՍ, ՇԻՆԵՑԱՔ ՉՎԱՆՔՍ/ԿՈՐԴՈՅ
ԵԻ ՁԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԱՄԻ/ԵՆ ԱՂԱԳԱԻՔ ՇԵՆ Ի
ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ/ՄԵՉ ԵԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱԵԱՏԱՑԷԼՈՑ / ԵԻ ԿԻՍԱԻՐԵԱ Ի ՔՍ
ՓՈԽԵՑԱՔ ԵԻ ԵՍ / ԱՆԲԱԽՏ ԴԱԻԹ,
ՈՐ ԳՐԵՑԻ ՁՅԻ/ՇԱՏԱԿՍ ԵԻ...

ՔՎԵՐՈՐԴԻՍ
ԿՈՐԴՈՅԵԻ
ԵՆԱՂԱԳԱԻՔ
ՄԵՉԵԻԱՄԵՆ
ԵԻԿԻՍԱԻՐԵԱ
ԱՆԲԱԽՏԴԱ
ՇԱՏԱԿՍԵԻ

ՇԻՆԵՑԱՔ ՉՎԱՆՔՍ
ՉԵ ԿԵ
ՀԵՆԻԲԱՐԷԱՍՈՒԹԻԻՆ
ԱՅՆՆԱԻԱՏԱՑԷԼՈՅ
ՔՔՍՓՈԽԵՑԱՔՉԻԵՍ
ԻԹՈ ՐԳՐԵՑԻՉՅԻ

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 98 (պակասավոր),
Ալիշան, Շիրակ, 166, Գեորգեանց, 168 (պակասավոր),
Ալ. Մանուչարյան, «Լրաբեր», 1967, ք.2, 80-81,
Ալ. Մանուչարյան, ՔՅԵՎ, 165:

Ծանոթ. Վիճագիրը գետեղված է եղել չորս քարի վրա: Ս. Բարխուդարյանը ընկած-կորած է համարում քարերից միայն մեկը, որի հետևանքով առաջին 5 տողերի վերջնամասերը պակասում են: Ներկայումս տեղում է միայն քարերից մեկը, երկրորդն ընկած է եկեղեցու մեջ, իսկ մյուս երկուսը կորած են: Սկզբնամասը լրացնում ենք ըստ Ս. Բարխուդարյանի ընդօրինակման:

Վիմագրի թվականի հատվածը տեղում չի գտել նաև Թ. Թորամանյանը, քանի որ հուշարձանը նա այսպես է նկարագրում. «գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է բարձր տեղում Մակարավանք անվանված 10-րդ դարում շինված գեղեցիկ եկեղեցին՝ վրան արձանագրություններով և փլած մի գավթով: Շինության արձանագրությունը կա, բայց թվականի մասը կորած է»²⁴:

Արձանագրությանը երկիցս անդրադարձել է նաև վիմագրագետ Ալ. Մանուչարյանը: Նա թվականը կարդում է 1001 թ., բայց մի դեպքում իբրև ԻՆՆԾ, մյուս դեպքում՝ Ի ՆԺ:

Մենք նպատակահարմար գտանք ներկայացնել նաև պահպանված երկու հատվածների գրչագրերը:

35. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. արևմտյան մուտքի բարավորին, 11 տող.

✠ ԿԱՄԱԽՆՄՅԵՍ
ԵՂ ԲԱՅՐԱՆՈՒՆԵՄ ՈՒՋԻՄ
ՀԱՅՐԵՆԻ ՋԱՅԳԻՆՋԴԱՆ ԻԼԱ
ՆՅ ՀՈՂՆՈՐ ՅԱՎԻՆԻՄԱՆ ՆԻՄԲ ՍԻՈՆ
ՄԱԿԱՐԱՎԱՆ ԵՅ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒ
ԹԵԱՆԱԱՐԴԱՆԱԷՅՏԵՐՈՒ ԹԵԱՆՏԵՂՈՅ ՍՅՈ
ՎԱՆՆԵՄՄԻԱԿԵՅԻԵԻՄ ՊԱԽՈՐԺ ՄԻՈՒԽՏԻՍ ՍԱՀՄԱ
Ն ԵՅԻՆ ՅԱՄԵՆԱ ՄԻՊԱՄԱՐԱԳԵԼ ՋԲՄ: Դ: Ի ՆՈՐԿԻՐԱԿԵԻՆ
ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ: Գ: ԻՆՁԵԻ: Ա: ՀԱՋՐԿԱՆՆ: ԱՊԵԹԵՈՔԻՄԵՐՈՅ
ԿԱՄՅԱԽԱՐԱՅԻԱՓԱՆԵ ՊԱՏԺԵՍՅԵ ՅԱՅ ԿԱՄ ԱՐԻՉՔՆ
ԱԻՐ ՀՆԻՆ ԻՔԵ

✠ ԿԱՄԱԽՆ ՄՅ, ԵՍ / ԵՂԲԱՅՐ ԱՆՈՒՆ, ԵՏՈՒ ՋԻՄ / ՀԱՅՐԵՆԻ
ՋԱՅԳԻՆ ՋՂԱՆԻԼԱ/ՆՅ ՀՈՂՆ, ՈՐ ՅԱՂԻՆ Ի ՏԱՆՆ Ի ՄԲ ՍԻՈՆ /
ՄԱԿԱՐԱՎԱՆԻՑ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒ/ԹԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆԱ, ԵՒ ԻՂ
ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂՈՅՍ ՅՈ/ՎԱՆՆԵՍԻ ՄԻԱԿԵՑԻ ԵԻ ՄՊԱԼՍԱՅԻՈՐՔ
ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ՍԱՀՄԱ/ՆԵՑԻՆ ՅԱՄԵՆ ԱՄԻ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ Ջ ԲՄ
:Դ: (4) [ԱԻՐ] Ի ՆՈՐ ԿԻՐԱԿԵԻՆ, / ՇԱԲԱԹՆ ԱԻՐՆ :Գ: (3) ԻՆՁ ԵԻ
:Ա: (1) ՀԱՋՐԿԱՆՆ: ԱՐԴ, ԵԹԵ ՈՔ Ի ՄԵՐՈՑ / ԿԱՄ ՅԱԽՏԱՐԱՑ
ԽԱՓԱՆԵ ՊԱՏԺԵՍՅԵ ՅԱՅ, ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ / ԱԻՐՀՆԻՆ Ի ՔԵ:/
2 (1251):

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 98, Ալիշան, Շիրակ, 166 Գեորգեանց, 168:

Ծանոթ. Արձանագրության ստորին մասում փորագրված է 2 տառը, որը կարող է լինել թվականը: Վիմագիրը փաստում է, որ եկեղեցին կոչվել է նաև Ս. Սիոն:

36. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. արևելյան պատին, արտաքուստ.

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ հայր Վարդան, եղե...
հին շինութեան սուրբ ուխտիս եւ բազում աշխատու
թեամբ շինեցի զվանքս, աղաչեմ զբնակիչդ զիս
եւ զծնողս յիշեցեք ի Տէր:

Չրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 98, Ալիշան, Շիրակ, 166, Գեորգեանց, 168:

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը տեղում չենք տեսել, կամ քանդված է, կամ վրիպել է մեր աչքից:
Ցավոք, այս կարևոր, վանքի առաջնորդ հայր Վարդանի կողմից եկեղեցու կառուցման կամ նորոգման
փաստը վկայող արձանագրությունը չի պահպանվել:

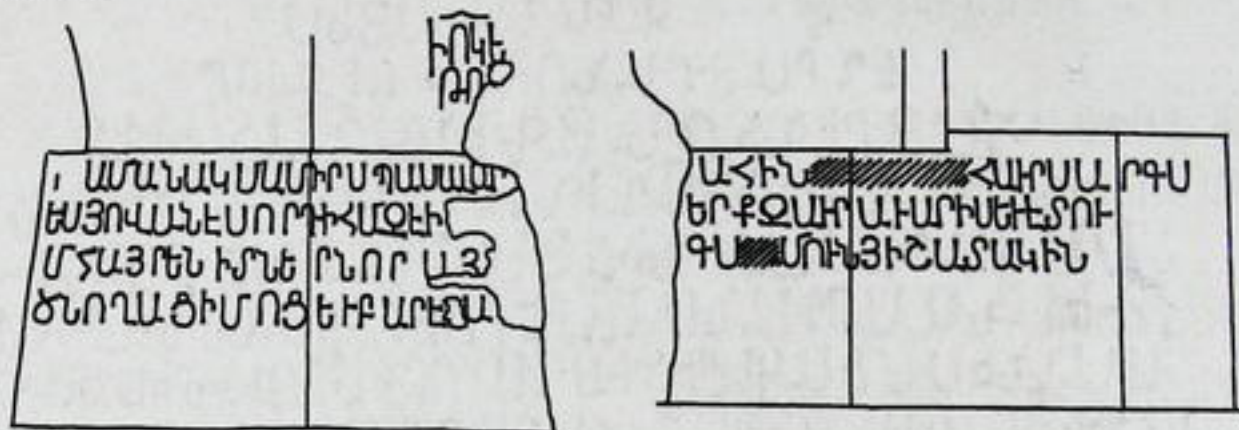
24 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 169-170:

37*. ՄԱԿԱՐԱՎԱՆՔ. արևի ժամացույց՝ եկեղեցու հարավային որմին.

Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Լ

38. ԶՈՐԱՎՈՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային պատին, արտաքուստ, պատուհանի երկու կողմում, մասամբ եղծված, 6 տող.

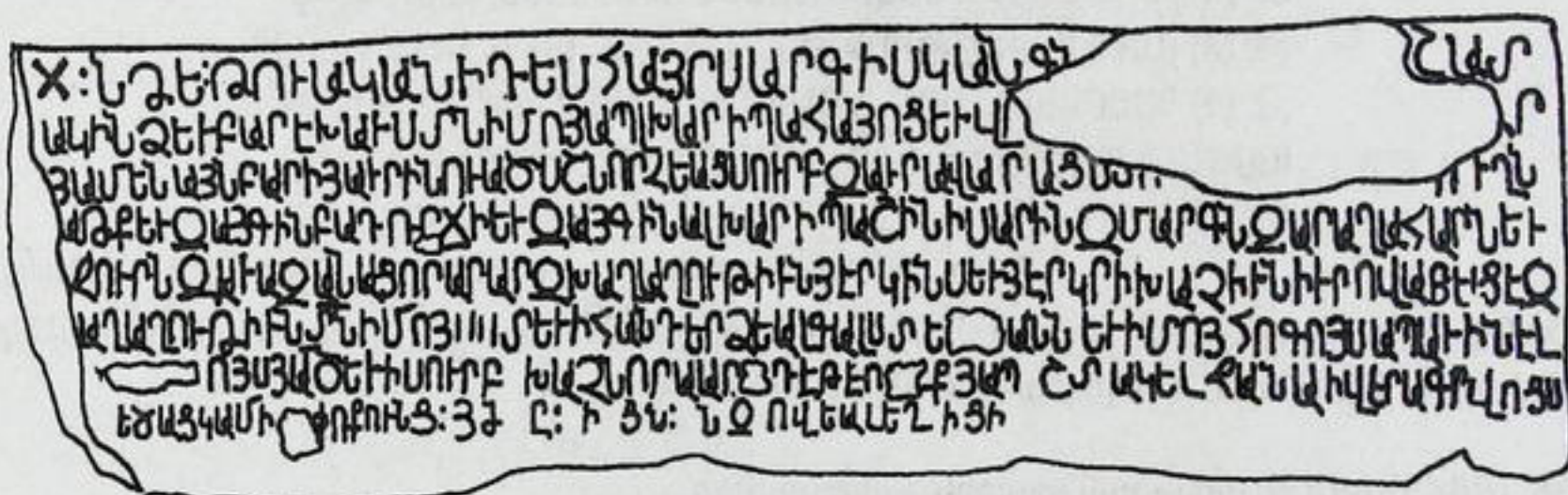

Ի :ՈԿԵ: (1216) / ԹՈՒԻԻՍ]

[Ի ԺԱՄԱՆԱԿԱ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ [ՇԱՐՆՇՆԱՅԻՆ ... ՀԱԻՐ ՍԱՐԳՍԻ], /
ԵՍ՝ ՅՈՎԱՆԵՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՄՁԵԻ ... ԵՐՔ ԶԱԻՐԱԲԱՐԻՍ ԵՒ ԷՏՈՒ ԻՆ/Ս
ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՆԵՐՆ, ՈՐ ... ԱՅ ... ԳԱ ... ՄՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ / ԾՆՈՐԱՑ
ԻՄՈՑ ԵՒ ԲԱՐԵԻՆԱԲԻՍ] ...

Ծանոթ. Վերջին տողը՝ չհարուցակված:

39. ԽԱԶՔԱՐԻ ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ. Զորավորաց եկեղեցուց արևմուտք, 8 տող.

† :ՆՁԵ: (1036) ԹՈՒՎԱՆԻՂ, ԵՍ՝ ՀԱՅՐ ՍԱՐԳԻՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՍԲ ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏ/ԱԿ
ԻՆՁ ԵՒ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ՏՆ ԻՄՈՑ ԱՊԼԽԱՐԻՊԱ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎՐԻԱՑ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ,
ՈՐ / ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԲԱՐԻ ՅԱԻՐԻՆՈՒԱԾՍ ՇՆՈՐՀԵԱՑ ՍՈՒՐԲ ԶԱԻՐԱԲԱՐԱՑՍ ՅԻԻՐՈՅ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԶԳԻՒՐՆ / ԲՆԱԹՔ ԵՒ ԶԱՅԳԻՆ ԲԱՊՈԸԾԻ ԵՒ ԶԱՅԳԻՆ ԱՅՅԼ
ԽԱՐԻՊԱՇԻՆ Ի ՍԱՐԻՆ ԶՍԱՐԳՆ ԶԱՐԱՂԱՀԱՐՆ ԵՒ / ԶՆՁՈՒՐՆ ԶԱԲԱՋԱՆԱՑ, ՈՐ ԱՐԱՐ
ԶԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՅԵՐԿՐԻ ԽԱԶԻՒՆ ԻԻՐՈՎ ԱՐԱՑԵ Զ/ԽՆԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ
ՏՆ ԻՄՈՑ ԱՍՏ ԵՒ Ի ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԳԱԼՍՏԵԱՆՆ ԵՒ ԻՄՈՑ ՀՈԳՈՅՍ ԱՊԱԻՆԵԼ/ՈՅՍ
Յ ԱԾ ԵՒ Ի ՍՈՒՐԲ ԽԱԶ ՆՈՐԱ: ԱՐԴ, ԷԹԵ ՈՔ ՅԱՊՇՏԱԿԵԼ ԶԱՆԱ Ի ՎԵՐԱԳՐՎՈՅՍ /
Ի ՄԻՇԾԱՑ ԿԱՍ Ի ՓՈՔՈՒՆՑ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318) ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ:

Հրատ. Գեորգեանց (պակասավոր), 169-170, Ալ. Մանուչարյան, Տեղեկագիր, 1965, 5, 87:

Ծանոթ. Եղել է որմնափակ խաչքար, որից այժմ մնացել են միայն պատվանդանը և խաչքարի մի փոքր մասը: Պատվանդանի չափերն են 2,15x1,40 մ, իսկ խաչքարի լայնությունը՝ 1,58 մ:

Հուշարձանի արձանագրված երեսի աջ անկյունը ջարդված է, որի հետևանքով վնասվել են երեք տողերի մասեր. դրանցից առաջին և երկրորդ տողերում ընդունելի լրացումները կատարել է Ա. Մանուչարյանը, երրորդ տողի, ինչպես և մյուս լրացումները մերն են:

Դժվար է հատկապես անժանոթ տեղանունների հարցը. չորրորդ տողի առաջին բառն ըստ բովանդակության պետք է լինի գյուղի անուն՝ բաղկացած չորս տառից, պահպանվել է միայն երեք տառ՝ ԱԹՔ և սկզբից կոտրված է մեկ տառ: Որոշելով Շիրակում համապատասխան տեղանուն՝ Ղ. Ալիշանի «Շիրակ» աշխատության 146 էջում գտանք Քաթ անունով գյուղատեղ: Այն թեև բավական հեռու է մեր հուշարձանի վայրից, բայց էական է, որ նման տեղանուն գոյություն ունեցել է, չենք պնդում, որ հենց վերը հիշվածն է նվիրել Ապղարիպը: Նման անունով այլ գյուղ կարող էր նաև ավելի մոտակայքում լինել: Ասենք նաև, որ ինչպիսի լրացումներ էլ, որ անելու լինեն, դրանք որոշ չափով միշտ ենթադրական կմնան, բայց ներկա դեպքում արվածները թվում են միակ հնարավորը:

40. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. գյուղի «անանուն» մատուռի արևելյան կողմում՝ արտի մեջ.

Այս է հանգիստը Սոչանի, ի թ. ՈԾԱ (1202):

Հրատ. Թորամանյան, Բ, 210: